

Życie prywatne Polaków w XIX wieku

„O mężczyźnie (nie)zwyczajnie”

tom VIII

Łódź–Olsztyn 2019

ŻYCIE PRYWATNE POLAKÓW
W XIX WIEKU

TOM VIII
„O MĘŻCZYŹNIE (NIE)ZWYCZAJNIE”

WYDAWNICTWA
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŻYCIE PRYWATNE POLAKÓW W XIX WIEKU

TOM VIII

„O MĘŻCZYŹNIE
(NIE)ZWYCZAJNIE”

REDAKCJA NAUKOWA
JAROSŁAW KITA
MARIA KORYBUT-MARCINIAK

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ-OLSZTYN 2019

Jarosław Kita – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii
Katedra Historii Polski XIX wieku, ul. A. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź

Maria Korybut-Marciniak – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny, Zakład Europy Wschodniej
ul. Kurta Obiży 1, 10-725 Olsztyn

KOMITET REDAKCYJNY SERII
„Życie prywatne Polaków w XIX wieku”
Roman Jurkowski, Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak

RECENZENT
prof. dr hab. *Marek Przeniosło*

REDAKTOR INICJUJĄCY
Iwona Gos

KOREKTA TECHNICZNA
Leonora Gralka

SKŁAD I ŁAMAMANIE
Tomasz Pietras

PROJEKT OKŁADKI
Piotr Dziemidowicz

Na okładce wykorzystano obraz „Autoportret w chińskim kaftanie”
Leona Wyczółkowskiego ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie

© Copyright by Authors, Łódź 2019
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09406.19.0.K
Ark. druk. 23,875

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Współwydawcą jest Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM

ISBN 978-83-65-171-47-4 (wersja papierowa Uniwersytet Warmińsko-Mazurski)
ISBN 978-83-8142-731-9 (wersja papierowa Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego)
ISBN 978-83-8142-732-6 (wersja elektroniczna Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego)

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Jarosław Kita, Maria Korybut-Marciniak, <i>O mężczyźnie (nie)zwyczajnie – wprowadzenie</i>	7
Marta Sikorska-Kowalska, <i>Józef Piłsudski w relacjach pamiętnikarek z okresu pierwszej wojny światowej</i>	15
Wojciech Jerzy Górczyk, <i>Biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasiński (1714–1800) i generał Wincenty hrabia Krasiński (1782–1858). Wzorce męszczyzny w rodzie Krasińskich</i>	27
Adrianna Czekalska, <i>„Cygańska” przyjaźń – Józef Ignacy Kraszewski i środowisko warszawskich literatów</i>	53
Elżbieta Klimus, <i>Męska przyjaźń i jej odcienie w Towarzystwie Filomatów</i> ...	65
Katarzyna Ryszewska, <i>Dzieciństwo i edukacja chłopca z rodziny inteligentkiej w drugiej połowie XIX wieku na podstawie „Pamiętników Stanisława Jana Czarnowskiego. Wspomnień z trzech stuleci XVIII, XIX i XX”</i>	77
Marta Milewska, <i>Aleksander Maciesza – lekarz (nie)zwyczajny</i>	95
Maria Korybut-Marciniak, <i>Męszczyzna w Petersburgu. Życie prywatne urzędnika w stolicy carów</i>	111
Henryk Stroński, <i>Nie tylko nauka. Z życia Polaka-studenta Politechniki w Kijowie na początku XX wieku</i>	127
Urszula Klemba, <i>Stanisław Walewski herbu Kolumna (1852–1927). Mąż znanej działaczki i pisarki Cecylii Walewskiej</i>	141
Jarosław Kita, <i>Męszczyzna w XIX-wiecznym kurorcie</i>	159
Anna Śmiechowicz, <i>Bodaj to cykliści! – (nie)zwyczajni jeźdźcy wyścigowi z przełomu XIX i XX wieku</i>	181

Jolanta Kowalik, <i>Petersburg – miasto mężczyzn. Życie towarzyskie w stolicy carów</i>	193
Kamil Śmiechowski, <i>Mężczyzna w wielkim mieście przełomu XIX i XX wieku na przykładzie Warszawy i Łodzi w świetle wspomnień</i>	205
Piotr Bojarski, <i>Mińsk przełomu XIX i XX wieku oczami Michała Kryspina Pawlikowskiego</i>	221
Jolanta Załęczny, <i>Polak na zesłaniu, czyli życie w warunkach niezwykłych</i>	235
Olga Szadkowska-Mańkowska, <i>Miejsce, w którym historia powszechna zamienia się w historię jednostki. Śladami włoskich peregrynacji Kazimierza Chłędowskiego</i>	249
Krzysztof Marchlewicz, <i>Sport i aktywność fizyczna w życiu emigrantów polistopadowych w Anglii</i>	265
Kinga Raińska, <i>O powinnościach względem męża. Miejsce mężczyzny w małżeństwie w świetle XIX-wiecznych poradników dla kobiet</i>	277
Anita Napierała, <i>„Dlaczego się nie żenią?” O przyczynach starokawalerstwa w humorystycznych narracjach polskich publikacji popularnych od drugiej połowy XIX do początków XX wieku</i>	305
Kinga Fink, <i>Śpiewaczki i pianistki – muzy polskich poetów epoki romantyzmu</i>	323
Izabela Lewandowska, <i>Wizerunek XIX-wiecznego chłopca z Mazur w świetle źródeł i literatury wspomnieniowej</i>	337
Bibliografia (wybór)	353

O MĘŻCZYŹNIE (NIE)ZWYCZAJNIE - WPROWADZENIE

Motywyw przewodnim prezentowanego ósmego tomu serii wydawniczej *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*¹ jest świat dziewiętnastowiecznego mężczyzny z perspektywy prywatności. Problematyka męskości stała się przedmiotem badań w polskiej humanistyce stosunkowo niedawno. Temat męskiej codzienności, intymności, prywatności w historiografii był najczęściej marginalizowany i trywializowany, umieszczany w sferze *profanum* i uznawany za niegodny utrwalenia. Pojawiał się ewentualnie w biografistyce, ale zawsze pozostawał w cieniu „znaczących dokonań” bohaterów, które w różnej skali miały wpływ na dzieje polityczne, gospodarcze, kulturalne i społeczne². Badania nad prywatnością kobiet w dalszej i bliższej przeszłości nie budziły już takich kontrowersji. Od kilkunastu lat wydawane publikacje, organizowane konferencje i realizowane projekty badawcze odnoszące się do dziejów kobiet w pryzmacie prywatności cieszą się ciągłym zainteresowaniem. W 2014 roku również w serii wydawniczej *Życie prywatne Polaków w XIX wieku* ukazały się aż trzy tomy studiów z podtytułem „*Portret kobiety*”. *Polki w realiach epoki*, co dowodzi niesłabnącego zaangażowania badaczy tą problematyką. Historia kobiet, która posiada

---

¹ Do tej pory w serii wydawniczej ukazały się następujące monografie: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Olsztyn 2013; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”*. *Polki w realiach epoki*, t. 1, red. M. Korybut-Marciniak, M. Zbrzeźniak, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”*. *Polki w realiach epoki*, t. 2, red. J. Kita, M. Sikorska-Kowalska, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”*. *Polki w realiach epoki*, t. 3, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, M. Klempert, Łódź–Olsztyn 2014; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Świat dziecka”*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, t. 5, Łódź–Olsztyn 2016; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, t. 6, Łódź–Olsztyn 2017; *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Prywatne światy zamknięte w listach*, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, t. 7, Łódź–Olsztyn 2018.

² W ostatnich latach mamy w polskiej historiografii przykłady odejścia od najczęstszej praktyki prezentacji biografii: zob. J. Kolbuszewska, *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011.

ugruntowane miejsce w historiografii zachodniej i polskiej³, doprowadziła do poszerzenia spektrum pytań badawczych, kierując uwagę na kwestie tradycyjnie z kobietami związane: codzienność, prywatność, życie rodzinne, życie intymne, cielesność, sposoby spędzania czasu wolnego. Otworzyła ona nowe przestrzenie, sprowokowała do poszukiwania nowych źródeł i stawiania nowych pytań. Herstory swoim przedmiotem zainteresowania uczyniła nie tylko prywatność, ale również kobiece role w przestrzeni publicznej. Nowe spojrzenie na człowieka w przeszłości, naświetlenie teatrów życia uznawanych wcześniej za peryferyjne, uformowało nowe pole badawcze – historię płci kulturowo-społecznych. Płeć w badaniach historycznych postrzega się jako kategorię współkształtującą społeczeństwo na wszystkich poziomach, a więc istotny model opisu życia społecznego⁴. Wprowadzenie kategorii płci kulturowej do humanistyki i badań społecznych skłania do reinterpretacji klasycznych tematów i problemów historycznych⁵. Pryzmat płci pozwala nie tylko na rekonstrukcję historii kobiet, ale uprawnia również do eksploracji przestrzeni prywatnej mężczyzn⁶. Wyjście poza to, co publiczne, daje możliwość prześledzenia męskich ideałów na przestrzeni dziejów, ukazania mężczyzn jako ojców, mężów, synów, przyjaciół, implikuje spostrzeganie „niepublicznych” sfer ich aktywności. Otwiera nowe drzwi do świata minionego – dotychczas niedostępnego.

³ Polskie badania nad historią kobiet sięgają lat 90. XX w. Ich prekursorką była profesor Anna Żarnowska, która skupiła środowisko historyków z różnych polskich ośrodków naukowych i zainicjowała pracę nad dziejami kobiet, co zaowocowało dziewięciotomową serią monografii zbiorowych z cyklu *Kobieta i...*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza. Z inicjatywy prof. A. Żarnowskiej w 1996 r. powołano Komisję Historii Kobiet przy Polskiej Akademii Nauk, która funkcjonuje do dnia dzisiejszego i ciągle rozszerza pole badań nad kobietami. Historia kobiet w ciągu ostatnich dekad rozwijała się bardzo dynamicznie, o czym świadczy rosnąca liczba publikacji, konferencji i projektów badawczych. Na najbliższym XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie (18–20 IX 2019 r.) jeden z głównych paneli podejmuje temat: „Historia Polski z perspektywy kobiet”.

⁴ J. Górny, *Historia kobieca, czy historia płci? Badania Karin Hausen nad dziejami porządku płci*, „Porównania” 2011, t. 8, nr 8, s. 67.

⁵ E. Pakszys, *Między naturą a kulturą: kategoria płci/rodzaju w poznaniu*, Poznań 2000; D. Kałwa, *W stronę historii gender*, „Rocznik Antropologii Historii” 2014, R. IV, nr 7, s. 7–10.

⁶ Badania dziejów idei męskości rozpoczęły się w Ameryce już w końcu XX w.; zob. np.: A. Messner, *Politics of Masculinities: Men in Movements*, Thousand Oaks 1997; *Men and Masculinities: A Social, Cultural and Historical Encyclopedia*, red. M. Kimmel, A. Aronson, Santa-Barbara, Denver-Oxford 2004; M. Kimmel, *Essays on the History of American and British Masculinities*, New York 2005; idem, *Manhood in America. A Cultural History*, Oxford 2006. Do najnowszych prac dotyczących problematyki męskości w polskiej humanistyce należy monografia: *(Nie)-męskość w tekstach kultury XIX–XXI wiek*, będąca zbiorem studiów literaturoznawczych: *(Nie)męskość w tekstach kultury XIX–XXI wiek*, red. B. Zwolińska, K.M. Tomala, Gdańsk 2019.

Uwaga redaktorów serii wydawniczej także w niniejszej monografii skupia się na wieku XIX – długim stuleciu, którego cezury wyznaczają lata niewoli narodowej – 1795–1918. Ramy terytorialne zamieszczonych w monografii szkiców nie są ściśle określone i obejmują wszystkie obszary, na których Polacy w dobie niewoli narodowej się znaleźli. W tomie ósmym, opatrzonym podtytułem *O mężczyźnie (nie)zwyczajnie*, podjęto refleksję nad prywatną stroną życia mężczyzn-Polaków. W historiografii dotyczącej epoki znane są przede wszystkim sylwetki mężczyzn charakteryzowane przez pryzmat ich aktywności publicznej, pracy zarobkowej, udziału w kampaniach wojennych i powstaniach narodowych, a także utartych w świadomości społecznej ról, jakie stawały przed nimi panujące realia społeczno-obyczajowe oraz obowiązujące wzorce i kanony. W prezentowanej publikacji przedstawiamy mężczyzn (nie)zwyczajnie – od strony ich codzienności, relacji prywatnych, przeżyć wewnętrznych, dzieciństwa, tożsamości psychicznej i fizycznej, postrzegania zmian cywilizacyjnych i kulturowych oraz przemian społecznych i reakcji na umacnianie się pozycji kobiety w społeczeństwie zdominowanym przez płęć męską. Bohaterami tomu są Polacy wywodzący się z różnych środowisk społecznych, na różnych etapach życia, o różnym poziomie wykształcenia, zamieszkujący ziemie polskie dawnej Rzeczypospolitej oraz zmuszeni do egzystencji na krańcach Europy (od Wielkiej Brytanii po Syberię), zarówno ci spełniający widoczne role w społeczeństwie, których biografie są powszechnie znane, jak również aktorzy całkowicie transparentni, tzw. bohaterowie drugiego planu. To (nie)zwyčajne spojrzenie na dziewiętnastowiecznych Polaków jest pokłosiem ustaleń badaczy, którzy wzięli udział w VI ogólnopolskiej sesji naukowej nt. *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. O mężczyźnie (nie)zwyczajnie*, zorganizowanej przez Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego oraz Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Olsztynie (Olsztyn, 4–5 października 2018 r.). Autorzy poszczególnych rozdziałów (nie tylko historycy, ale również literaturoznawcy, muzykologzy i muzealnicy) są reprezentantami jedenastu polskich ośrodków naukowych: Uniwersytetu Łódzkiego, Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Rzeszowskiego, Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieyszтора w Pułtusku, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Różnorodność podejmowanej tematyki stanowi niewątpliwie atut tomu, który jest wysiłkiem intelektualnym Autorów o różnym stopniu doświadczenia badawczego. Pomimo, iż poszczególne artykuły różnią się pod względem

poziomu dociekań badawczych, a także pod względem objętości tekstu, to wszystkie są efektem żmudnych, archiwalnych i bibliotecznych poszukiwań prowadzonych przez Autorów.

Teksty napisane zostały na podstawie analizy źródeł rękopiśmiennych i publikowanych (pamiętniki, dzienniki, wspomnienia, listy), w oparciu o źródła literackie, a także z wykorzystaniem oficjalnej dokumentacji urzędowej, XIX-wiecznej prasy i poradników z epoki. Ukazano w nich różnorodne aspekty męskiej aktywności, codzienności i prywatności. Część tekstów, jak wspomniano, odnosi się do znanych bohaterów, wiodących polityków, wyrazistych postaci z kręgów wyższej kultury, cenionych polityków, intelektualistów i społeczników. Znajdujemy wśród nich Józefa Piłsudskiego, którego postać możemy obejrzyć przez pryzmat ocen i opinii współczesnych mu kobiet-pamiętnikarek. W tekście wykorzystane zostały przede wszystkim wspomnienia spisane u progu odzyskania przez Polskę niepodległości. Napisane przez kobiety pozostające w najbliższym kręgu Piłsudskiego, a zgromadzone w zbiorach: *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915* (Warszawa 1927); *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918* (Warszawa 1929). Kontrastują z nimi wspomnienia księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej, w których odnajdujemy skrajnie odmienne opinie o Marszałku. Rozdział ten przygotowała MARTA SIKORSKA-KOWALSKA. Dalej na stronicach monografii pojawiają się biskup Adam Kazimierz Krasiński i generał Wincenty Krasiński, którzy w studium WOJCIECHA GÓRCZYKA zaprezentowani zostali jako realizatorzy wzorca mężczyzny przekazywanego z pokolenia na pokolenie w rodzinie Krasińskich linii opinogórskiej. Mężczyzna w rodzie Krasińskich zgodnie z tym wzorcem powinien być nieomylny i być głową rodu decydującą o każdym aspekcie życia jego członków. Autor podkreślił jednocześnie, iż syn Wincentego, Zygmunt, jako wieszcz był dla Krasińskich powodem do dumy, ale nie był wzorem do naśladowania. W przypadku Zygmunta zabrakło zarówno siły charakteru, jak i czynów, które stawiałyby go na piedestale „wzorca mężczyzny” w rodzie Krasińskich.

W kolejnych rozdziałach monografii zaakcentowany został też motyw męskiej przyjaźni. Odcienie związków przyjacielskich Józefa Ignacego Kraszewskiego z przedstawicielami tzw. cyganerii – Teofilem Lenartowiczem i Augustem Wilkońskim – stały się wątkiem przewodnim w tekście ADRIANNY CZEKAŁSKIEJ. Autorka przeprowadziła analizę korespondencji J.I. Kraszewskiego z obu przyjaciółmi. Z kolei wieloaspektowość przyjaźni w środowisku Towarzystwa Filomatów została scharakteryzowana w szkicu ELŻBIETY KLIMUS. Przyjaźń stała się głównym motywem powstania towarzystwa, a także stanowiła główną zasadę jego funkcjonowania. Przejawiała się ona

na dwóch płaszczyznach – jako jedna z najwyższych wartości moralnych oraz jako forma relacji między filomatami. Sposób opisywania przyjaźni przez członków związku pozwala stwierdzić, iż idealizowali ją, przypisując jej olbrzymie znaczenie oraz najszlachetniejsze przymioty.

Autorzy studiów chętnie skupiali się na marginalizowanym okresie dzieciństwa męskiego. KATARZYNA RYSZEWSKA, poprzez analizę dzieciństwa, sposobów spędzania wolnego czasu, atmosferę panującą w rodzinie i w szkole, wskazuje źródła fascynacji archeologią Stanisława Jana Czarnowskiego – archeologa, kolekcjonera, literata. Autorka wykorzystała m.in. pamiętniki S.J. Czarnowskiego, które okazały się wartościowym źródłem przydatnym w dużym stopniu dla pogłębienia wiedzy o XIX-wiecznym modelu rodziny, stosowanych wówczas metodach wychowawczych i systemie edukacji panującym na obszarze Królestwa Polskiego. Wyraźnie zaakcentowane dzieciństwo i okres młodzieńczy znajdujemy także w tekście MARTY MILEWSKIEJ, dotyczącym lekarza, okulisty, społecznika – Aleksandra Macieszy. Był on synem zesłańców syberyjskich, stał się jedną z najbardziej zasłużonych postaci dla rozwoju Płocka. W pamięci mieszkańców tego miasta zapisał się jako długoletni prezes Towarzystwa Naukowego Płockiego, burmistrz Płocka i prezydent miasta już w początkach II Rzeczypospolitej. Jego zasługi dla nauki oraz miasta nad Wisłą i jego mieszkańców czynią go niezwykłym lekarzem, ale przede wszystkim niezwykłym mężczyzną, jak stara się przekonać czytelników M. Milewska.

Do postaci drugoplanowych, nieodnotowywanych w słownikach i na kartach rozpraw historycznych, należy Artur Doliński, urzędnik Departamentu Górniczego w Petersburgu, którego codzienność, życie towarzyskie i uczuciowe prezentuje tekst MARII KORYBUT-MARCINIAK⁷. Dla Artura Dolińskiego życie w Petersburgu okazało się łaskawe, udało mu się zrealizować na niwie zawodowej, kulturalnej i osobistej. Kiedy osiągnął już to czego pragnął, pojawiła się tęsknota za rodzinnym Wilnem, do którego powrócił po przejściu na emeryturę i pozostał w tym mieście do końca swoich dni. Bogactwo studenckiego życia (tego oficjalnego i intymnego) Eugeniusza Janiszewskiego – studenta Politechniki Kijowskiej – podejmuje w kolejnym rozdziale HENRYK STROŃSKI. Na podstawie literatury wspomnieniowej Autor przybliżył zainteresowania intelektualne młodego człowieka oraz sposoby ich realizacji. Jednocześnie ważne miejsce w życiu studenta, jak również jego kolegów, zajmowały wówczas sprawy miłosne. Przygody na tym polu także stały się przedmiotem zainteresowań w tym tekście. Natomiast URSZULA KLEMBĄ podjęła próbę przedstawienia życia oraz osobowości Stanisława Adama Marka Walewskiego herbu Kolumna, przedstawiciela uznanego rodu

⁷ Autorka ukończyła biografię tego polskiego urzędnika w służbie carskiej administracji.

ziemiańskiego, żyjącego w cieniu swojej bardziej znanej żony, działaczki i pisarki Cecylii Walewskiej. Autorka, obok materiałów archiwalnych, wykorzystała niezmiernie cenny, pozostający w rękopisie, dotychczas nieznyany, obszerny pamiętnik pióra żony głównego bohatera tekstu, który dostarcza wiele cennych opisów również z życia małżeńskiego.

„Męskie światy” zostały również ukazane w kontekście wielkich przemian cywilizacyjnych i dynamicznie rozwijających się XIX-wiecznych miast. JAROSŁAW KITA przybliżył kwestię modnych w XIX wieku peregrynacji do uznanych zagranicznych kurortów i mniej znanych uzdrowisk krajowych. Problem rozpatruje on poprzez ukazanie męskich przyczyn wyjazdów „do wód”, kosztów tych podróży, rodzajów odbywanych kuracji i męskich przejawów życia towarzyskiego w uzdrowiskach. Kolarstwo, jako sposób spędzania wolnego czasu oraz forma męskiej rywalizacji sportowej jest tematem szkicu ANNY ŚMIECHOWICZ. Jazda na rowerze na przełomie XIX i XX wieku stawała się coraz bardziej popularną formą rozrywki wśród mężczyzn wywodzących się z ówczesnej elity społecznej. Przynależenie do sportowej organizacji, jaką były towarzystwa cyklistów, było wyrazem dobrego smaku, a także sposobem wyrobienia tężyzny fizycznej. Jak konstatuje Autorka, w związku z tym, iż w gronie cyklistów znajdowało się wiele wybitnych, odmiennie utalentowanych osób, uchodzili oni za grupę prężnie działającą na różnych polach: sportowym, kulturalnym, towarzyskim, a także dobroczynnym, co przysporzyło im miana „sprężystych”. Z kolei JOLANTA KOWALIK zaprezentowała różnorodność męskich rozrywek jakie oferowała mężczyznom szybko rozwijająca się rosyjska metropolia nad Newą. Petersburg w XIX wieku był przede wszystkim siedzibą carskich władz, ale także stanowił centrum rozwijającej się rosyjskiej kultury, sztuki i nauki. Stolicę ówczesnego Imperium można określić również mianem miasta mężczyzn, co udowadniają przede wszystkim statystyki, wskazujące na przewagę liczby mężczyzn nad liczbą kobiet. Miasto to musiało dostarczać i stwarzać dla jej mieszkańców różnorodnego typu rozrywek, zarówno w sferze duchowej, jak i spełnienia potrzeb fizycznych. Ten świat otwierał się zwłaszcza przed męską częścią społeczności Petersburga. Z kolei mężczyźni w przestrzeni miast i „męskie” obszary największych aglomeracji Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku (Łodzi i Warszawy) są tematem dociekań i refleksji KAMILA ŚMIECHOWSKIEGO. Wychodząc z założenia, że szybki rozrost demograficzny oraz dynamicznie zmieniająca się przestrzeń miejska miały olbrzymi wpływ na ludzi doświadczających tych przemian, Autor analizuje pamiętniki wybranych przedstawicieli wielkomiejskiej inteligencji, którzy wkroczyli w dorosłość około roku 1900. Na podstawie analizy materiału wysuwa tezę, że mężczyźni żyjący na przełomie wieków w szeroki sposób korzystali z uroków miasta, poznając jego przestrzeń i ją waloryzując. Nie

były im obce także wydarzenia graniczne i niebezpieczne. Ich relacje są dowodem wzorców obyczajowych panujących w epoce, znacznie poszerzających możliwości korzystania z przestrzeni przez mężczyzn w stosunku do kobiet. Natomiast percepcja Mińska z przełomu tych samych wieków, miasta oglądane oczami Michała Kryspina Pawlikowskiego, została nakreślona w rozdziale PIOTRA BOJARSKIEGO. Jednym z głównych celów Autora tekstu stało się przybliżenie twórczości Pawlikowskiego, obecnie postaci nieco zapomnianej, która bez wątpienia stanowi dobre źródło chociażby dla badaczy ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w przededniu pierwszej wojny światowej.

Perspektywy męskiego spojrzenia dotyczą również miejsc odległych od ojczyzny, w których Polacy znaleźli się w wyniku uwarunkowań politycznych, represji lub z upodobania peregrynacji. JOLANTA ZAŁĘCZNY prezentuje warunki życia zesłańców syberyjskich, ich codzienne troski, radości, inicjatywy i przedsięwzięcia. Wbrew ograniczeniom wynikającym z charakteru zsyłki wszyscy próbowali jakoś żyć, oswajać te ziemie. W wielu miejscowościach powstawały stosunkowo duże skupiska Polaków. Współtworzyli oni klimat syberyjskich miast, dawali dowód życia w warunkach niezwykłych, w których z dobrym skutkiem potrafili prowadzić własną działalność i dorobić się znacznego majątku. Z kolei tekst OLGI SZADKOWSKIEJ-MAŃKOWSKIEJ, oparty na pamiętnikach, odnosi się do Italii – miejsca podróży Kazimierza Chłędowskiego. Prace literackie i wspomnienia Kazimierza Chłędowskiego były w tym okresie jednym z najciekawszych przedstawień relacji polsko-włoskich, przełamywały i reinterpreterowały panującą powszechnie konwencję. Autorka podejmuje próbę odpowiedzi, czy prywatność pisarza, która tak przebijiała przez karty włoskich rozważań, dawała czytelnikom szansę na odnalezienie swoich włoskich ścieżek? Natomiast KRZYSZTOF MARCHLEWICZ w kolejnym z rozdziałów przybliży codzienność polskich emigrantów polistopadowych na Wyspach Brytyjskich, poddając analizie ich stosunek do rekreacji fizycznej, a także możliwości i ograniczeń udziału w sporcie. Na podstawie zachowanych relacji, Autor szuka odpowiedzi na pytania dotyczące tego, jaką rolę odgrywał sport w życiu codziennym emigrantów, jakie dyscypliny uprawiali oni najczęściej i na ile brytyjskie otoczenie wpływało na sportowe upodobania Polaków. Autor konstatuje, iż szlacheckie pochodzenie mogło zniechęcać wielu z nich do niektórych dyscyplin, postrzeganych jako sporty gminu. W emigranckiej rekreacji sport nie zajmował więc eksponowanego miejsca, choć nie był w niej całkowicie nieobecny.

W wielu tekstach czytelnik odnajdzie wątek dotyczący relacji damsko-męskich. W przypadku dwóch studiów tematem przewodnim są XIX-wieczne małżeństwa. O roli męża i powinnościach w świetle kobiecych poradników traktuje rozdział autorstwa KINGI RAIŃSKIEJ. Literatura poradnikowa w XIX

wieku preferowała określone wzorce i stała na straży integralności rodziny oraz uprzywilejowanej pozycji mężczyzny. Na jej łamach często ukazywały się porady hołdujące tradycyjnym wartościom rodziny, gdzie małżeństwo uważano za początek nowej komórki społecznej, której podstawową funkcją była prokreacja, a następnie wychowywanie dzieci. Mężczyzna, jako *pater familias* decydował o wszystkich ważnych sprawach dotyczących członków rodziny. Natomiast w szkicu ANITY NAPIERAŁY znajdujemy refleksję na temat łamania konwencji obyczajowej w relacjach płci oraz nowego zjawiska, budzącego u schyłku epoki niepokój – starokawalerstwa. Autorka ma na celu prześledzenie pojawiającej się w wybranych źródłach argumentacji w kontekście kilku pytań: Czy starokawalerstwo było wynikiem złego losu czy też kwestią wyboru? Czy na przeszkodzie stały indywidualne cechy osobowości, czy też inne, zewnętrzne i obyczajowe czynniki? I jaką rolę odgrywały w tym względy materialne? W ostatnim z tekstów obecne są również męskie fascynacje płcią piękną – KINGA FINK – snuje refleksję na temat ideału kobiety w oczach mężczyzny w pierwszej połowie XIX stulecia. Prezentuje plejadę kobiet – śpiewaczek i pianistek, które stały się natchnieniem polskich romantyków: Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Cypriana Kamila Norwida, Stanisława Starzeńskiego, Zygmunta Krasińskiego, Kornela Ujejskiego.

W prezentowanym tomie redaktorzy dostrzegają niedostatek studiów dotyczących warstw niższych – robotników i chłopów. Jest to w znacznym stopniu konsekwencją stanu zachowanych źródeł, które pozwalają przede wszystkim odtwarzać losy przedstawicieli tzw. warstw oświeconych w XIX wieku, czyli ziemiaństwa, inteligencji i zamożnego mieszczaństwa. Z tego też powodu redaktorzy tomu zdecydowali się umieścić tekst nieco odbiegający swoją formą od pozostałych. Jest to wybór źródeł odnoszących się do wizerunku XIX-wiecznego chłopca z Mazur, zestawionych i opatrzonych wstępem przez IZABELĘ LEWANDOWSKĄ.

Należy podkreślić, że w poszczególnych rozdziałach monografii podjęte zostały z reguły zagadnienia nieznane, dotychczas słabo zbadane i niemające szerszego odzwierciedlenia w historiografii polskiej. Jednocześnie jesteśmy w pełni świadomi cząstkowego dotknięcia problematyki męskiej prywatności, punktowych analiz biografii, zjawisk społecznych i kulturowych. Przekazujemy w ręce Czytelników publikację, która może zainspirować humanistów do stawiania nowych pytań, do wnikania w nowe sfery życia społecznego, eksplorowania źródeł o charakterze prywatnym i dociekania przyczyn zjawisk z perspektywy prywatności.

Jarosław Kita

 <https://orcid.org/0000-0002-8374-2848>

Maria Korybut-Marciniak

 <https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

MARTA SIKORSKA-KOWALSKA

(Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX w.)

 <https://orcid.org/0000-0001-6393-3391>

JÓZEF PIŁSUDSKI W RELACJACH PAMIĘTNIKAREK Z OKRESU PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Postać Józefa Piłsudskiego była charakteryzowana i opisywana dość często w pamiętnikach kobiet. Cieszył się on wielkim uznaniem jako polityk, budził zainteresowanie jako mężczyzna, strach jako terrorysta i socjalista. Stosunek do Józefa Piłsudskiego i postrzeganie go przez kobiety zdeterminowane było kilkoma czynnikami. Wiedzę o działalności i życiu Piłsudskiego kobiety czerpały z uzyskanych o nim opinii, które pojawiały się w prasie, z publicznych wystąpień, których były świadkami, czy w końcu z osobistej z nim znajomości. Pozytywnie oceniały Józefa Piłsudskiego kobiety, które popierały i realizowały kurs jego polityki. Ale takie oceny nie dawały pełnej skali ocen jednego z najwybitniejszych polityków ery niepodległościowej. Obawy przed polityką Piłsudskiego żywiły kobiety, które należały do kręgów konserwatywnych. Nie popierały one jego polityki i nie ulegały wpływowi charyzmy.

W artykule wykorzystane zostały przede wszystkim wspomnienia zapisane u progu odzyskania przez Polskę niepodległości. Są to napisane przez kobiety pozostające w najbliższym kręgu Piłsudskiego dwa tomy noszące tytuły: *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*; *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*¹. W opozycji do opowieści uczestniczek walk o niepodległość w formacjach związanych z czynem legionowym i działalnością polityczno-wojskową Józefa Piłsudskiego, znalazły się wspomnienia Marii Lubomirskiej². Odnajdu-

¹ *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*, red. A. Piłsudska, M. Rychterówna, W. Pełczyńska, M. Dąbrowska., Warszawa 1927; *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, red. M. Rychterówna, Warszawa 1929.

² M. Lubomirska, *Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej 1914–1918*, Poznań 2002.

jemy w nich kontrastujące, z opowieściami działaczek niepodległościowych, charakterystyki postawy i działalności Piłsudskiego. Maria Lubomirska, żona Zdzisława, regenta i prezydenta Warszawy, nie poznała osobiście Piłsudskiego, ale bacznie śledziła jego politykę i wsłuchiwała się w opinie o nim. W Pamiętniku relacjonowała swoje obawy i oceniała działania polityczne Piłsudskiego. W swoich opiniach różniła się od zwolenniczek Komendanta.

Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość *Wierna służba* i *Służba ojczyźnie*, miały na celu zebranie informacji dotyczących udziału kobiet zaangażowanych w działalność patriotyczną i bojową przed wybuchem I wojny światowej oraz w czasie jej trwania, kobiet które zmobilizowane były pod komendą Józefa Piłsudskiego. Wydawnictwo miało charakter pionierski, nie mający wzorów w literaturze polskiej i obcej. Redaktorki tomu pisały we wstępie tonem pełnym patosu:

Nie jest to historia. Są to osobiste wspomnienia uczestniczek ważnych wypadków dziejowych, ujęte wszakże w ramy ciągłości historycznej. Niechaj ta mała karta w wielkiej księdze walki o życie Narodu będzie świadectwem konkretnego czynu, podejmowanego z radosną wiarą w sprawę i Wodza³.

Uczestniczki tych wydarzeń oraz ich wspomnienia zostały przez historyków zapomniane. Narracje kobiet sporadycznie są dziś wykorzystywane w pracach poświęconych pierwszej wojnie światowej. We wspomnieniach tych zapisana została również „złotymi zgłoskami” postać Józefa Piłsudskiego.

Najwierniejszą pamiętnikarką, która spisała hagiograficzną opowieść o Józefie Piłsudskim była jego druga żona, Aleksandra Szczerbińska. We *Wspomnieniach* Aleksandry Szczerbińskiej odnajdujemy najwięcej spostrzeżeń i opinii dotyczących Piłsudskiego. *Wspomnienia*, które spisała na początku lat czterdziestych XX w. w Londynie, są zapisem życia Józefa Piłsudskiego, nie tylko tej części, którą spędzili razem, ale także tych jego fragmentów, które Józef opowiedział Aleksandrze. *Wspomnienia* są hołdem złożonym wielkiemu człowiekowi i wspaniałemu mężowi. Nie znajdziemy w nich krytyki, czy opinii, które mogłyby stawiać Piłsudskiego w złym świetle. Dotyczy to zarówno życia publicznego Marszałka jak również osobistego, które mogło stać się przedmiotem krytyki ze strony zdradzanej żony.

W swoich wspomnieniach, mimo wielu trudów, jakie towarzyszyły jej życiu z Piłsudskim, Aleksandra zanotowała:

Dopiero po latach przekonałam się, że przyjaźń jest najlepszym fundamentem miłości. Przez długi czas nie zazналиśmy nic z tego, co się uważa za podstawę szczęśliwego małżeństwa, nie mieliśmy ani domu, ani spokoju, ani

³ *Wierna służba. Wspomnienia...*, s. VII.

bezpieczeństwa. Zamiast tego – ciągłą pracę, częstą biedę, niebezpieczeństwo i niepewność jutra. Miłość nasza przetrwała to wszystko, i co równie ważne, przeżyła później lata spokoju i zwycięstwa⁴.

Wspomnienia Aleksandry Piłsudskiej są przykładem narracji, w której została spisana historia wielkiego męża⁵. Takie narracje przyczyniły się do marginalizowania czy wprost pozbawiania kobiet ich historii. Kobiety nie mają swojej historii, bo zabrakło miejsca na tę historię w męskich narracjach. Ponadto przyczyniło się do tego podporządkowanie tradycyjnym normom obyczajowym, które rzutowały na ignorowanie ich w relacjach społecznych i politycznych. Kobiety były często gorzej wykształcone, a nade wszystko całkowicie oddane mężczyznom, których kariery wspierały.

Ponadto nie mają swojej historii, bo nawet jeśli potrafiły myśleć i pisać, to spisały historię mężów, synów i braci. Uznały, że ich wkład do polityki, rozwoju społeczeństwa był tak mały, że nie warto o nim pisać. Kobiety zawsze uważały, że stanowią tylko siły pomocnicze w powstaniach, wojnach, rewolucjach i w domu. Było to zgodne z męskim stosunkiem do „wojny kobiet”⁶.

Wykorzystane poniżej wspomnienia kobiet są zaprzeczeniem tej tezy. W dwóch tomach kobiety – uczestniczki walk o niepodległość zdają relacje z walki, działalności organizacyjnej, pracy w wywiadzie, służbach pomocniczych, sanitarnych, harcerstwie, POW, Lidze Kobiet i wielu innych instytucjach utworzonych do walki o niepodległość Polski. Wspomnienia te, choć odnoszą się wyłącznie do kobiecego czynu i są kobiecą narracją, ukazują kobiecą perspektywę działań, postaw, emocji i myśli nie przyczyniły się do budowania kobiecej historii, bowiem zostały całkowicie zapomniane, odrzucone przez historyków. Być może jednym z powodów jest stosunek w tych opowieściach do osoby Józefa Piłsudskiego?

Czy postać Józefa Piłsudskiego znalazła się we wspomnieniach kobiet, które go znały i z nim współpracowały? Maria Piłsudska, pierwsza żona Marszałka nie pozostawiła wspomnień. Historyk winien mieć nadzieję, że w bogatych materiałach wspomnieniowych kobiet – uczestniczek walk o niepodległość, które ukazały się dwóch tomach, odnajdziemy liczne opisy Piłsudskiego. Niestety, nazwisko Józefa Piłsudskiego nie znalazło się nawet w indeksie osobowym tomu pierwszego, bowiem dla kobiet, które mogły go spotkać podczas działań wojennych, był Wodzem i Komendantem i nie nazywały go z imienia. W tomie drugim Józef Piłsudski został odnotowany, ale jest

⁴ A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Łomianki 2004, s. 105.

⁵ *Wierna służba. Wspomnienia...; Służba ojczyźnie. Wspomnienia...*

⁶ M. Sikorska-Kowalska, *Dlaczego kobiety nie mają swojej historii? Wspomnienia Aleksandry Piłsudskiej i ich rola w budowaniu legendy Józefa Piłsudskiego*, „Forum Socjologiczne” 2016, nr 7, s. 67–84.

on zapisany jako pierwszy, przed wszystkimi innymi osobami występującymi na kartach *Służby Ojczyźnie*⁷.

Józef Piłsudski postrzegany był przez pryzmat wielkiej polityki, dla kobiet, które zdecydowały się na przystąpienie do działalności niepodległościowej pozostawał wielkim przywódcą. Odnosiły się do niego z niebywałym wprost szacunkiem, uniżeniem. Był ich najwyższym przełożonym, który wydawał rozkazy. Ponadto Józef Piłsudski należał do osób, które nie zmniejszały dystansu wobec podwładnych, dotyczyło to również najbliższych współpracowników. W czasie pierwszej wojny światowej był on nadal mężem Marii Piłsudskiej i jednocześnie związany nieformalnie z Aleksandrą Szczerbińską. Zachowywał więc dystans wobec kobiet, choć przyznawał w listach do Aleksandry, że oddają mu wielkie honory. Trudno więc o osobiste relacje kobiet, w których zawarta byłaby charakterystyka Komendanta.

Spotkanie z Komendantem było najbardziej pożądanym momentem w czasie służby kobiet, które zaangażowały się w czyn niepodległościowy. Najwięcej szansy miały na takie spotkanie kurierki z oddziału kuriersko-wywiadowczego I Brygady, ponieważ komendantką oddziału kobiecego była Aleksandra Szczerbińska. Osobiście spotkały również Komendanta kobiety biorące udział w przygotowaniach bojowych przed wybuchem I wojny światowej. Do takich spotkań dochodziło jednak bardzo rzadko. Stefania Flekówna⁸ tak opisała jedno z tych spotkań:

Któregoś dnia jednak wróciwszy do domu z wykładu, zastałam w mieszkaniu kilkoro ludzi, siedzących po ciemku. Zapaliwszy światło, spostrzegłam przede wszystkim skrzywioną wskutek nagłego światła, drogą twarz Komendanta, ob. Olę i kilka innych osób. Komendant przywitał mnie słowami: „Dobrodzika jeszcze tu? Proszę mi się stąd zaraz wynosić!”⁹.

Zdarzenie miało miejsce w końcu maja 1917 r. i związane było z przesładowaniami redakcji czasopisma „Rząd i Wojsko”, którego Flekówna była członkinią. W żartobliwej, ale stanowczej formie Piłsudski wydał jej rozkaz opuszczenia „spalonego” lokalu, w którym mogła zostać aresztowana. Stefania Flekówna rozkaz wykonała natychmiast, spakowała rzeczy i opuściła Warszawę.

⁷ *Służba ojczyźnie. Wspomnienia...*

⁸ Stefania Flekówna, zamężna Krasowska (1886–1964) – działaczka niepodległościowa i społeczna, dziennikarka i urzędniczka. Przed pierwszą wojną światową w Polskich Drużynach Strzeleckich. W czasie pierwszej wojny światowej w POW. Od 1916 r. pracowała w administracji redakcji tygodnika „Rząd i Wojsko”. W niepodległej Polsce urzędniczka w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. W czasie drugiej wojny światowej przewodnicząca sekcji kobiecej Chłopskiej Organizacji Wolności „Raławice”. Po wojnie współzałożycielka Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Indyjskiej.

⁹ S. Flekówna, *Administracja „Rządu i Wojska”*, [w:] *Służba ojczyźnie. Wspomnienia...*, s. 108.